

SOBRE ALGUNS ELEMENTS CULTUALS D'ÈPOCA IBEROROMANA: EL CAS CONCRET DE LES ARULAE PENEDESENQUES

JORDI PRINCIPAL*
JORDI ROVIRA**
JOAN SANTACANA*

Les arulae o petits altars portàtils confeccionats amb matèries diverses —marbre, calcària i pedres locals, terrissa, etc.— són instrumenta o elements culturals força interessants per penetrar en el coneixement del món de la religiositat romana i, pel que fa a Catalunya, per entendre diferents aspectes de les primeres manifestacions d'una romanització ràpida i antiga. Aquest seria el cas de les arulae penedesenques a les quals ens apropem a partir d'un exemplar de la Massana i d'una part important de les arulae catalanes sobre les quals efectuem ací una primera síntesi.

* Universitat de Barcelona.

** Museu d'Arqueologia de Catalunya.

SOBRE ALGUNS ELEMENTS CULTUALS D'ÈPOCA IBEROROMANA: EL CAS CONCRET DE LES *ARULAE* PENEDESENQUES

Amb aquesta comunicació pretenem oferir una mica més de llum i incidir en la problemàtica que presenten els petits altarets o *arulae* com a elements de culte en contextos ibèrics i això fer-ho a partir d'alguns exemplars apareguts al Penedès, en concret d'una peça provinent de l'establiment de la Massana (Font-rubi), trobada en superfície i sense context estratigràfic.

EL JACIMENT

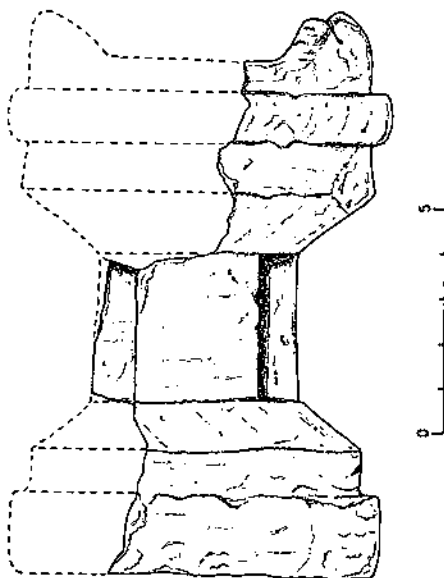
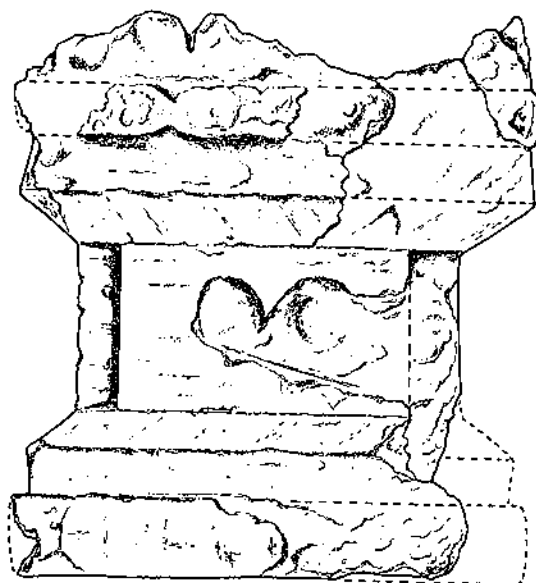
El jaciment de la Massana es troba ubicat sobre un petit turó rodejat de diverses torrenteres, en el qual s'ha documentat la presència d'estructures d'habitació, així com una sèrie important de sitges. Malgrat haver estat objecte d'algunes intervencions arqueològiques (1940, anys seixanta), els resultats no foren mai publicats, ni els seus materials estudiats. La progressiva degradació del jaciment per raó dels treballs i les remocions agrícoles motivà una actuació de salvament duta a terme el 1991, al llarg de la qual es posaren al descobert diverses sitges i estructures (GARCIA, MORAGAS, SENABRE, 1993). Pel que fa a la cronologia general del jaciment, en línies generals podria ser situada entre els segles VI/V-II/I aC.

TIPOLOGIA, PARALLELS I DISTRIBUCIÓ DE LES *ARULAE*

Les *arulae* són força corrents en contextos domèstics de tradició grecollatina, on s'associen més que més a actes relacionats amb el culte privat o familiar. Es tracta de petits altars, la superfície superior dels quals no depassaria els 20-30 cm², monolítics i de tipus prismàtic i que poden estar fets de pedra (local), marbre o fins i tot terrissa. La seva tipologia és força diversificada segons el model reproduït (*arulae* amb elements grecorientals o bé llatins), amb una cronologia d'aparició força àmplia.

La nostra peça, en concret, feta amb calcària local, ofereix un aspecte força similar, malgrat haver estat afectada per les remocions agrícoles (arades) i presentar senyals evidents d'haver estat fracturada ja d'antic. Les seves mesures són 123x115x80 mm, i presenta un cos petit, i una secció rectangular amb quatre cairons ressaltats en el cos —dos rectangulars allargassats i dos de menors— tot seguint el cos de la peça i de manera simètrica-oposada (fig. 1; foto 1). Tant la base com el coronament són d'angles sortits i estan força desenvolupats en comparació al cos de l'*arula*, el qual sobrepassen aproximadament de 2/3 cm, donant al conjunt un aspecte un xic desproporcionat. El coronament seria molt probablement del tipus descrit per Montón com de doble frontó (banda, solc, banda i bisell) i *pulvini*, de secció triangular, emmerletat a la manera d'acroteris (MONTÓN, 1992, 140-141). També podem observar restes d'una preparació anterior a l'afaiçonament de la peça a base de traços incisos sobre el bloc, els quals marquen la localització de les àrees posteriorment motllurades i treballades. Talment succeeix amb la retícula prèvia a l'execució dels *pulvini* de la superfície superior del coronament (foto 2). És anepígrafa, i no se li aprecien decoracions suplementàries.

La presència d'altarets/*arulae* està força ben documentada en el món romà; potser els exemples i paral·lels més clars els oferirien les *arulae* procedents de dos centres romans de pes com ara Pompeia i Tarragona. En el cas de Pompeia, podem referir-nos a un conjunt d'unes vuit *arulae* anepígrafes de diversos formats, d'entre les quals predominen les rectangulars no superiors als 20 cm d'alçària, fetes de pedra (segurament local), il·lises i amb les motllures (tant de la base com del coronament) desproporcionadament amples per comparació als altars de sèrie normal/estàndard (YAVIS, 1949, 176, fig. 81-82). De

Figura 1: Arula de la Massana.

Foto 1.

Tarragona hom pot posar com a exemple un conjunt nombrós de petits altars de tipologia i cronologia diverses (entre els segles I aC-III dC),⁽¹⁾ (GAMER, 1989, 272, taf. 6-7; MONTÓN, en premsa) —encara que mai superiors als 20 cm d'alçària— fets amb pedra local calcària, marbre o bé terrissa, cos treballat i tan epígrafs com anepígrafs. A banda de Pompeia i Tarragona caldria citar també l'*arula* apareguda durant les excavacions realitzades l'any 1933 a Guissona per J. Colominas, peça de les mateixes característiques que l'estudiada ací (cos petit, base i coronament desenvolupats, frontó amb *pulvini* pseudotriangulars) i que formava part del reblliment d'una sitja (COLOMINAS, 1941, lám. 5).⁽²⁾ D'entre les troballes més properes hem d'assenyalar l'*arula* apareguda durant les excavacions del nucli indígena de Darró (LÓPEZ et al., 1992, 25, figs. 14-15);⁽³⁾ però sobretot cal destacar la concentració d'aquestes peces en diverses estacions i jaciments del Penedès: a banda de l'exemplar de la Massana, n'existeixen també dos a la Vinya d'en Pau (Vilafranca), un a Cal Noia (Castellví de la Marca), un a Cal Gallego (les Cabanyes), un a Cal Miret de Monsarre (Sant Martí Sarroca) i un més a la Bassa (els Monjos) (GIRÓ, 1944, 333, fig. 5).⁽⁴⁾ totes provinents de contextos d'amortitzacions de sitges.

Altres indrets on s'evidencien *arulae* són Empúries,⁽⁵⁾ i les vil·les de Casa del Racó (St. Julià de Ramis) (AGUSTÍ, BURCH, MERINO, 1995, 25-27, fig. 5.21) i Can Modolell (Cabrera de Mar) (BONAMUSA et al., 1985, 28, fig. 10), així com a les ciutats romanes de Mataró i Barcelona (MONTÓN, 1991-92, 168, fig. 3). Fora de Catalunya existeixen alguns exemples interessants de petits altarets com ara els apareguts a l'assentament de l'Alcúdia (Alacant) (GAMER, 1989, 172-173, taf. 131), i a les ciutats romanes de Cartagena i de *Bilbilis*, aquestes dues darreres aparegudes *in situ* en sengles estructures corresponents a lararis. A Cartagena, de les tres descobertes, dues —anepígrafes— oscil·laven entre els 20-15 cm d'alçària, amb restes evidents de cremació en llurs coronaments⁽⁶⁾ (RODRÍGUEZ OLIVA, 1994, 23, lám. 2.3); quant a *Bilbilis*, durant l'excavació d'una casa de la zona meridional de la ciutat fou descobert un larari, en l'ampit del qual va aparèixer una *arula* de pedra alabastrina, anepígrafa, i subjectada a la superfície de l'ampit amb morter de calç, essent la datació proposada per al període d'ús del larari la segona meitat del segle I dC (MARTÍN BUENO, 1991, 172-173).

No obstant això, cal insistir de nou que no tots els altarets són iguals. Pel que fa als esmentats suara, els paral·lels tipològics i de

fabricació corresponen al conjunt de les *arulae* penedesenques, algunes de les tarragonines (GAMER, 1989, 272, taf. 25e, 25f, 26e) i les de Darró i Guissona, les quals coincideixen en el fet de presentar un aspecte general sobri, sense ornamentacions suplementàries (relleus, motlures, volutes, etc.) ni complements epigràfics, cos petit i prismàtic, part superior i sòcol amb angles sortits, així com coronaments denticulats, emmerletats o de doble frontó amb *pulvini* de secció pseudotriangular, així com compartir el comú denominador de ser fetes totes amb pedra local.

Així doncs, a Catalunya les troballes es concentrarien bàsicament en les comarques centremèridionals, amb dos nuclis ben delimitats: un al Penedès-Garraf, i l'altre entorn del centre romà de Tarragona, zones totes de prompta romanització; així i tot, no hem de perdre de vista que la peça de Guissona, malgrat provenir de l'interior de país, d'un punt més allunyat, és originària també d'un centre romà important, d'una *civitas* activa ja des de les darreries del segle II/començ del I aC (GUITART, PERA, 1994, 347).

ÚS I FUNCIONALITAT⁽⁷⁾

Segons Yavis les *arulae* serien altars massa petits per contenir un foc per al sacrifici, però força apropiats per suportar uns pocs carbonets, o àdhuc usats per realitzar ofrenes simbòliques o libacions; les *arulae* més petites (de superfície igual o menor de 10 cm²) podrien respondre a un ús especialitzat com a cremadors de perfums diversos i d'encens (YAVIS 1949, 171).

Si bé la nostra *arula* no presenta signes de cremació en la seva superfície superior, això no vol dir que no s'hi realitzés algun tipus de sacrifici, libació o ofrena, puix que a banda de les possibilitats apuntades per Yavis (ofrenes simbòliques, libacions) que no deixen rastre o erosió tangible sobre la superfície, també existeix la possibilitat de l'ús de receptacles metàl·lics que s'acoblessin i col·loquessin sobre la part superior de l'altaret, rebent així el sacrifici de manera efectiva; en aquest cas, l'*arula* es reduiria a una mena d'element de suport.

Segons tots els indicis, aquests petits altars eren destinats a cultes de tipus privat o domèstic, tal com sembla constatar-se a partir

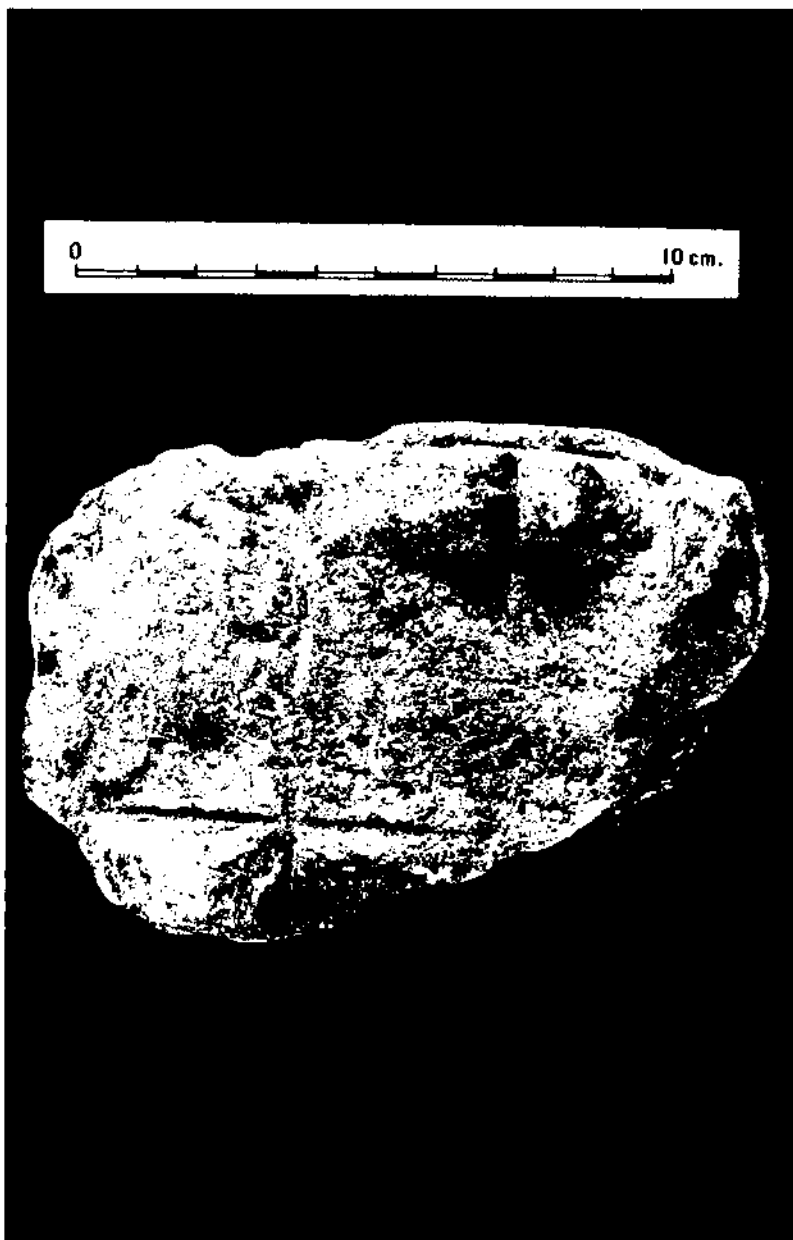

Foto 2.

de la seva troballa en contextos de cases romanes, i més concretament en espais per a un culte especialitzat. Aquest seria el cas de les *arulae* de *Bilbilis*, Cartagena, o d'algunes de Pompeia (BOYCE, 1936, 15-16, pl. 5.2), les quals van aparèixer *in situ* en àmbits corresponents a lararis o petits edicles de les cases. Així doncs, no seria gens agosarat relacionar aquests petits altars amb algun tipus de ritual vinculat al culte dels lars domèstics, propis de les cases romanes, o fins i tot amb el del *genius* domèstic-familiar, personificat en la figura del *pater familiae* (cap de família), destinat a cercar la protecció del conjunt de l'ens familiar, entès aquest com a grup (ORR, 1978, 1563-1575). La seva ubicació en la casa era variada, de resultes, la majoria de les vegades, del seu caràcter portàtil: edicles o lararis, prop de la llar, taules d'ofrenes o prestatges de la paret (MONTÓN, 1993, 246).

Tot i això, cal esmentar que aquestes *arulae* també poden tenir un caràcter votiu (MONTÓN, 1991-92, 166-169), i en aquest cas no serien objectes de culte, sinó exvots dipositats en indrets consagrats a certes divinitats, tant en contextos domèstics com en temples. Per exemple, en alguns dels temples grecs —sobretot de la Itàlia meridional— apareixen conjuntament amb petits altars portàtils i cremadors de perfums, semblantment freqüents en santuaris i necròpolis (MUSTILLI, 1958, 281). Generalment, els casos votius presenten algun tipus de dedicació epigràfica:⁽⁶⁾ el cas d'una de les *arulae* de Tarragona és prou il·lustratiu, ja que ha conservat la dedicació epigràfica corresponent al déu Apol·lo (SERRA VILARÓ, 1932, 112, lám. 47.2), i també ho és la vil·la de Can Modolell, amb una llegenda mitraica (BONAMUSA et al., 1985, 28, fig. 10).

Consegüentment, ambdues interpretacions són possibles i no s'exclouen per bé que la d'un culte domèstic, privat, sigui la més ben documentada i probable si tenim en compte la seva aparició en contextos romans domèstics. No obstant això, tampoc hem de perdre de vista un simultani ús votiu, donada la peculiaritat d'algunes de les troballes catalanes. De primer, tant les *arulae* del Penedès com la de Guissona no apareixeren ben bé en contextos urbans/domèstics, sinó més aviat en jaciments caracteritzats per la presència de sitges: la Massana o Vinya d'en Pau són veritables camps de sitges, amb alguna estructura interna; l'exemplar de Guissona també prové d'alguna de les sitges excavades el 1933. Per contra, no disposem encara d'informació sobre l'origen de totes peces les tarragonines. D'altra

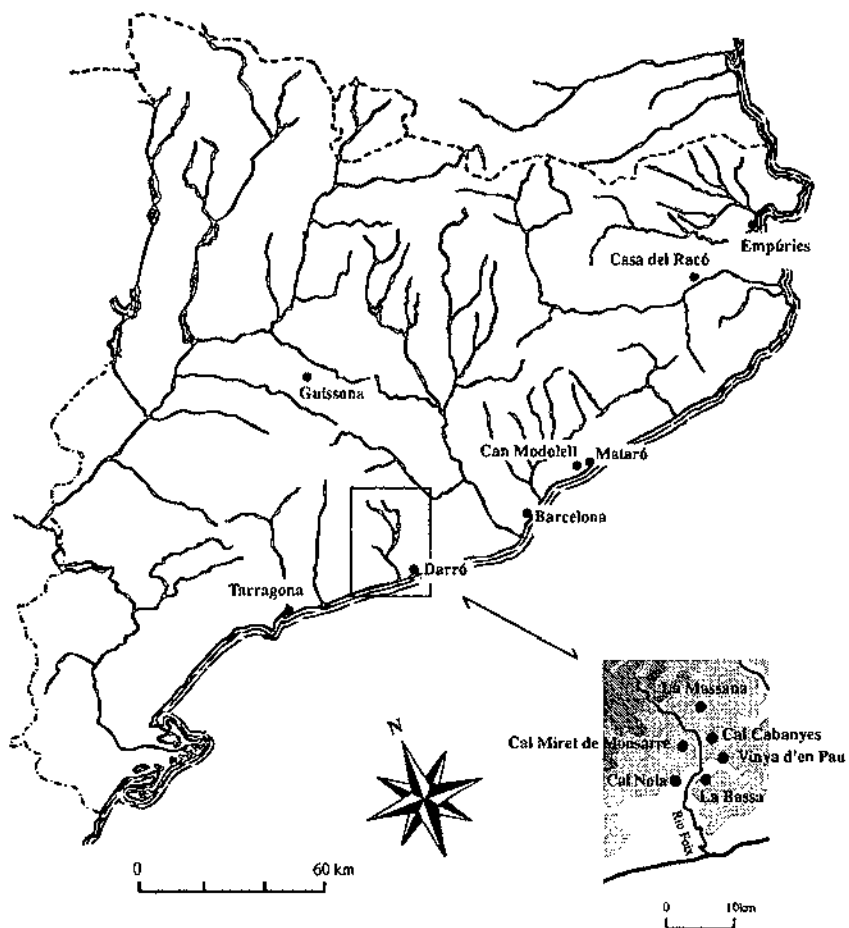

Figura 2: Mapa de distribució de les *arulae* a Catalunya.

banda, l'*arula* de Darró fou trobada entre els materials del reblliment d'un dipòsit-cisterna.

CRONOLOGIA

Els indicis cronològics disponibles per a les *arulae* catalanes són molt pobres. Els de la zona de l'Alt Penedès provenen de contextos superficials, encara que per al cas de la Massana o de la Vinya d'en Pau podríem posar com a límit *antequem* el període d'abandó dels jaciments, situable entorn dels segles II-I aC (CEBRIA, RIBÉ, SENABRE, 1992, 90-91). Aquesta cronologia també coincidiria amb el context d'amortització de la sitja 2 de l'estació de la Bassa, perfectament datable durant el segle I aC en base als materials d'acompanyament de l'*arula* (GIRÓ, 1944, 333). De Tarragona tampoc disposem de contextos clars, mentre que l'*arula* de Guissona també podria ser datada al final del segle II/començ del I aC. Un cas excepcional, però, el representa l'altaret de Darró que procedeix d'un conjunt tancat d'amortització datat entre el 70-50 aC, i pertanyent a la darrera fase de l'assentament indígena precursor de l'establiment de la vil·la romana (LÓPEZ, FIERRO, 1992).

Respecte de les altres *arulae* paral·lelitzables, totes serien d'època plenament imperial: la de la Casa del Racó ha de provenir, com a mínim, de la fase de final del segle I/començament del II dC (AGUSTÍ, BURCH, MERINO, 1995, 25); a la de Can Modolell cal suposar-li una cronologia no anterior al segle II dC, moment en què comença a documentar-se de manera més generalitzada el culte de Mitra; les de Cartagena i *Bibilis* anteriorment esmentades reproduïxen, *grosso modo*, aquesta cronologia, mentre que les de l'Alcúdia han estat datades dels segles II-III dC (GAMER, 1989, 172).

Així doncs, la tipologia del grup d'altarets del Penedès-Tarragona-Guissona sembla oferir una cronologia prou homogènia, d'acord amb els trets formals, i ben diferenciada de les *arulae* posteriors, més decorades i fins i tot amb text epigràfic llatí.

VALORACIÓ

Si repassem el mapa de distribució dels altarets a Catalunya, hom aprecia que el Penedès-Garraf és, ara com ara, la zona de concentració territorial més densa de jaciments que hagin ofert *arulae*. Per bé que ja hem esmentat que és una zona de ràpida romanització, sobta que es produeixi una concentració destacable i una assimilació d'aquest *instrumentum* de culte típicament romà de manera tan homogènia i localitzada. Davant d'aquest fet, cal plantejar-nos com a hipòtesi que l'existència en la mateixa societat ibèrica d'estructures socials i religioses (organització familiar, gentilitats, etc.) que permetien i facilitaven l'assimilació d'aquesta pràctica de la litúrgia popular romana relacionada amb el culte privat dels lars familiars i de protecció del grup gentiliici, provocà que aquesta fos ràpidament adoptada per alguns sectors de la població indígena, per necessitat, obligació o prestigi, o simplement per coincidència de conceptes religiosos.⁽⁹⁾

No obstant això, no hem d'oblidar una altra possibilitat: que la ràpida introducció d'aquests elements de culte fos un reflex directe d'una nova realitat poblacional aliena a la pròpiament indígena; recordem que, de fet, les *arulae* amb cronologies entorn del segle II-I aC es troben en llocs d'assentament-colonització romana clars (verbigràcia, els municipis de Tarragona i de Guissona).

Per últim, volem fer esment de la poca documentació i informació actualment disponible sobre aquest *instrumentum* de culte. En línies generals, per desconeixement o desinterès els exemplars exhumats no han estat publicats de manera clara amb els seus contextos corresponents, tot indicant-ne la ubicació, funció i cronologia, car molts es troben encara en els fons dels museus o en els dipòsits d'excavacions sense rebre una atenció suficient. Els treballs de F. Montón sobre les *arulae* dels convents tarraconense i cesaraugustà han despertat l'interès sobre l'estudi d'aquests elements, però encara estem mancats d'un inventari i una classificació exhaustives que ajudin a tractar a fons els problemes de la seva caracterització i cronologia.

NOTES

- (1) Actualment exposats en les sales del Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona.
- (2) Durant les darreres excavacions efectuades per l'equip del Dept. d'Arqueologia de la UAB ha aparegut una altra *arula* de terrissa (amable comunicació de J. Pera).
- (3) Actualment exposada en les vitrines del Museu d'Història de Catalunya.
- (4) Actualment en els fons o bé exposades en les vitrines del Museu de Vilafranca. Agraïm a J. Mestres la seva col·laboració a l'hora de facilitar-nos aquestes dades.
- (5) Algunes de les *arulae* emporitanes estan actualment exposades en les vitrines del Museu d'Arqueologia de Catalunya, seu de Barcelona.
- (6) Amable comunicació de J. Garcia.
- (7) La més petita del grup presentava una decoració d'incisions acanalades en tres de les seves cares, mentre que en la suposadament frontal, es disposen en forma d'estrella.
- (8) Per les diverses hipòtesis sobre l'ús i la funcionalitat atribuïbles a les *arulae*, vegeu MONTÓN, 1991-92, 159-165.
- (9) Yavis apunta rituals i ofrenes com ara vessar-hi unes quantes gotes d'oli o vi, o bé dipositar-hi aliments més sòlids com ara sal o gra (YAVIS, 1949, 171-172).
- (10) És interessant esmentar la troballa d'una *arula* tarragonina citada per Montón (MONTÓN, 1991-92, 196, n. 21), la qual segons aquest autor presenta inscripcions en caràcters ibèrics, i que podria ser considerada també com a votiva, encara que possiblement prové de contextos domèstics.
- (11) Amable comunicació d'A. López.
- (12) En aquest sentit, cal assenyalar que aquest procés de «romanització» dels costums indígenes sembla documentar-se en un moment situable, *mutatis mutandis*, entre els segles I aC-I dC: a banda de l'exemple de la probable *arula* tarragonina amb inscripció ibèrica (suport de tradició romana amb dedicació/ús indígena), hem d'afegir el cas de la làpida de Civit (Conca de Barberà), la qual sembla reproduir, en caràcters-llengua ibèrica, la tècnica i l'ambient epigràfic típicament romans d'una inscripció funerària (VELAZA, 1993).

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B.; BURCH, J.; MERINO, J. *Tombes, sitges i muralles (excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis, 1991-93)*, Catàleg exposició, Girona, 1995.
- BOYCE, G.K. «Corpus of the Lararia of Pompeii», *Memoirs of the American Academy in Rome*, 14, 1937.
- BULARD, M. *La religion domestique dans la colonie italienne de Délos d'après les peintures murales et les autels historiés*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 131, Paris, 1926.

- BONAMUSA, J. et al. «El jaciment romanomedieval de Can Modolell. Deu anys d'excavacions, Cabrera de Mar, el Maresme (1974-1984), *Museu Comarcal del Maresme-Mataró. Secció Arqueològica*, 4, Mataró 1985.
- CEBRIÀ, A.; RIBÉ, G.; SENABRE, M.R. «L'arqueologia a l'Alt Penedès: estat de la qüestió als anys 90», *Miscel·lània Penedesenca*, 15, 1992, 37-135.
- COLOMINAS, J. «Poblado ibérico de Guissona», *Ampurias*, 3, 1941, 35-38.
- GAMER, G. *Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel*, Madrider Beiträge, 12, Mainz, 1989.
- GARCIA, J.M.; MORAGAS, N.; SENABRE, M.A. *L'Atzinar Gran de la Massana (Font-rubí, Alt Penedès). Memòria de l'excavació d'urgència*, Memòria d'excavació inèdita, 1993, Vilafranca.
- GIRO, P. «Una estación ibérica en els Monjos», *Ampurias*, 6, 1944, 330-333.
- QUITART, J.; PERA, J. «En torno a la urbanización romana en el interior de la actual Cataluña. La arqueología de Ilesso (Guissona, Lérida)», *Actas do 1º Congresso Arqueologia Peninsular (Porto, octubre 1993). Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 35 (1), 1994, 339-354.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X. «Un conjunt ceràmic de l'època baix-republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i la Geltrú», *Miscel·lània Penedesenca*, 15, 1992, 137-182.
- LÓPEZ, A. et al. *La primera Vilanova*, Barcelona, 1992.
- MARTÍN BUENO, M. «Bibilis: arquitectura doméstica», *La casa urbana hispanorromana*, Saragossa, 1991, 165-180.
- MONTÓN, F.J. «Funcionalidad del árua como *instrumentum* religioso», *Annales. Anuario del Centro Asociado de la Universidad Nacional de Educación a Distancia de Barbastro*, 8-9, 1991-92, 159-176.
- . «Elementos greco-orientales en las áruas del litoral de la Tarraconense», *Gala. Revista d'Arqueologia i Antropologia*, 1, 1992, 135-141.
- . «Consideraciones sobre la religiosidad romana. *Instrumenta* y culto doméstico», *Gala. Revista d'Arqueologia, Epigrafia i Patrimoni*, 2, 1993, 237-246.
- . *Las áruas de Tarraco*, *Fòrum*, 6, Tarragona, en premsa.
- MUSTILLI, D. «Altare» dins R. Bianchi Bandinelli (dir.), *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, I, Roma, 1958, 276-286.
- ORR, D.G. «Roman domestic religion: the evidence of the household shrines», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Principat*, II, 16.2, 1978, 1557-1591.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. «Materiales arqueológicos y epigráficos para el estudio de los cultos domésticos en la España romana», *Actas del VIII Congreso Español de Estudios Clásicos*, III, Madrid, 1994, 5-40.

SERRA VILARÓ, J. *Excavaciones en Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 116, Madrid, 1932.

VELAZA, J. «Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (Tarragona)», *Pyrenae*, 24, 1993, 159-165.

YAVIS, C.G. *Greek altars. Origins and typology*. St. Louis, 1949.